

กระบวนการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง
แนวคิดตปัญญาศึกษาเพื่อบ่มเพาะผู้ประกอบการ
ทางนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง
The Contemplation-oriented Transformative
Learning Facilitation for Cultivating Eco-cultural
Entrepreneurs of the Bang Pakong Communities

สมสิทธิ์ อัสตรนินธิ (Somsit Asdornnithee)¹

ไพบูลย์ โสภณสุภาพ (Paiboon Sophonsuwapap)²

กัญจน์ ทัตติยกุล (Kan Tattiyakul)³

Received: February 5, 2020

Revised: April 27, 2020

Accepted: June 8, 2020

บทคัดย่อ

บทความเชื่อพื้นฐานที่มุ่งความสำคัญไปที่คนและกระบวนการเรียนรู้ของคนเป็นอันดับแรก งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษากระบวนการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงแนวคิดตปัญญาศึกษาที่มีความเหมาะสมสำหรับการบ่มเพาะผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง รวมถึงศึกษาศักยภาพของผู้ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว โดยอาศัยระเบียบวิธีวิจัยแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการ เก็บและวิเคราะห์

¹ ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล
Contemplative Education Center, Mahidol University

² คณะดนตรีและการแสดง มหาวิทยาลัยบูรพา
Faculty of Music and Performing Arts, Burapha University

³ นักวิจัยชุมชน ประชาสังคมจังหวัดฉะเชิงเทรา
Researcher for Local Community, Chachoengsao Civil Society

ข้อมูลด้วยวิธีการเชิงคุณภาพ เครื่องมือการวิจัย ได้แก่ การสนทนากลุ่ม การจดบันทึก การสังเกตอย่างไม่มีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์เชิงลึก ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการที่เหมาะสม คือ กระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมและผ่านประสบการณ์ตรงที่ต้องประกอบด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมิติภายในกับมิตินอก โดยอาศัยคุณค่า ความหมาย และเจตจำนงของผู้เรียนรู้เป็นตัวนำ ส่วนศักยภาพสำคัญที่พบในตัวผู้เข้าร่วม ได้แก่ การตระหนักรู้เกี่ยวกับรากเหง้าของชุมชน การเกิดพลังกลุ่ม และการมีพลัง และความเชื่อมั่นในหนทางการสร้างความเข้มแข็งที่ใช้คุณค่าภายในเป็นตัวนำ ขณะที่ผลผลิตหลักของโครงการ คือ พื้นที่ทางวัฒนธรรม 22 จุด และแผนที่ทางวัฒนธรรม 3 เส้นทาง

คำสำคัญ: บางปะกง, นิเวศวัฒนธรรม, ชุมชน, การเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง

Abstract

With the basic assumption to give a priority to human beings and their learning process, this research aimed to investigate the contemplation-oriented transformative learning facilitation appropriate for the cultivation of eco-cultural entrepreneurs of the Bang Pakong communities as well as to study their capabilities found after the completion of the program. The methodology used was action research; and data were collected and analyzed qualitatively; using focus group interview, journaling, non-participant observation, and in-depth interview as research tools. The results revealed that the appropriate learning process was found to be a participatory and experiential one, with a good balance between inner and outer practices; whilst values, meanings, and intents were prioritized over other things. Meanwhile, crucial capabilities developed in participants were deep realization upon root empowerment of the communities, team cohesion, and inspiration and faith in value driven action. As the major outputs, the project yielded 22 spots of cultural space and three different cultural maps.

Keywords: Bang Pakong, Eco-Culture, Community, Transformative Learning

บทนำ

แม่น้ำบางปะกง เป็นแม่น้ำสายหลักในภาคตะวันออกของประเทศไทย ต้นน้ำสำคัญมาจากผืนป่ามรดกโลกดงพญาเย็น-เขาใหญ่ มีความยาวจากจุดบรรจบระหว่างแม่น้ำปราจีนบุรีกับแม่น้ำนครนายกไปจนถึงปากแม่น้ำ รวมทั้งสิ้น 122 กิโลเมตรตลอดความยาวดังกล่าว สายน้ำนี้ไหลมาจากป่าลุ่มต่ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งผ่านพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งที่ราบลุ่มฝั่งแม่น้ำซึ่งมีระบบนิเวศสามน้ำ (ได้แก่ น้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม) ป่าชายเลน และปากแม่น้ำรวมถึงชายฝั่งทะเลอันเป็นแหล่งขยายพันธุ์ของทั้งพืชและสัตว์มากมาย ส่งผลให้แม่น้ำบางปะกงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อวิถีการดำรงชีวิต การตั้งรกราก การประกอบอาชีพ รวมถึงประเพณีวัฒนธรรมของผู้คนแถบนี้มาอย่างยาวนาน (ภารตี มหาพันธ์, 2555; วิบูลย์ เข็มเฉลิม, 2548) จังหวัดฉะเชิงเทราเป็นจังหวัดที่แม่น้ำบางปะกงไหลผ่านยาวที่สุด เป็นแหล่งเกษตรกรรมชั้นนำของประเทศนับตั้งแต่ยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่มีการอพยพผู้คนจากหลากหลายชาติพันธุ์ให้เข้ามาอยู่ในพื้นที่แถบนี้ เมื่อร้อยกว่าปีที่ผ่านมา มีการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวส่งผลให้ฉะเชิงเทราเป็นจังหวัดแรกนอกกรุงเทพฯ ที่มีการตั้งโรงสีขึ้นและสามารถส่งออกขายต่างประเทศได้โดยตรง ข้าวหอมมะลิที่อำเภอบางคล้า มีชื่อเสียงมาก นอกจากนี้ฉะเชิงเทรายังเป็นแหล่งปลูกพืชผักผลไม้ที่ขึ้นหน้าขึ้นตาจนรัฐบาลสมัยนั้นต้องมาเก็บอากรสวนใหญ่ มะม่วงน้ำดอกไม้คุณภาพดีที่สุดของประเทศก็มาจากแถบบางคล้า-คลองเขื่อน ในด้านการประมง ฉะเชิงเทรามีการทำประมงน้ำจืดมากที่สุด คือ ประมาณ 9% ของทั้งประเทศ ไม่ว่าจะเป็นปู กุ้ง เคย และปลานานาชนิด ซึ่งที่ขึ้นชื่อที่สุดว่ามีคุณภาพดีเยี่ยม คือ ปลากระพงที่เลี้ยงในกระชังสองฝั่งแม่น้ำช่วงอำเภอบางปะกง (ภารตี มหาพันธ์, 2555)

วิถีชีวิตดังกล่าวข้างต้นเป็นวิถีที่ตั้งอยู่บนฐานทางนิเวศวัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้าของคนแถบนี้ นิเวศวัฒนธรรมในที่นี้หมายถึงแนวทางการดำรงชีวิตอย่างเป็นองค์รวม ที่ให้ความสำคัญต่อวัฒนธรรม สังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจอย่างสมดุล กล่าวอีกนัยหนึ่ง ผู้คนแต่ก่อนสามารถยังชีพแบบอยู่กับแม่น้ำ ลำคลอง หรือป่าเขาได้อย่างเป็นปกติและไม่ขาดแคลน อย่างไรก็ตาม การรุกคืบเข้ามาของระบบเศรษฐกิจและวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่ใน 30 กว่าปีหลัง รวมถึงการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ต่าง ๆ ได้กลายมาเป็นสิ่งท้าทายของยุคสมัยที่ผลักดันให้พื้นที่นี้ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง

วิถีชีวิตที่ไม่เหมือนเดิม การเกิดขึ้นของระบบตลาด การผลิตเพื่อหาเงินมาจับจ่ายใช้สอย การเกิดกระแสบริโภคนิยม และการดำรงชีวิตบนการแข่งขัน การใช้ชีวิตที่ต้องออกไปรับจ้างแรงงานในภาคอุตสาหกรรมได้ส่งผลให้ผู้คนถูกตัดขาดจากภูมิปัญญาแบบเดิม หม่อมสาวถูกดึงออกจากครอบครัวไปสู่ระบบการศึกษาและระบบตลาดแรงงาน ทำให้ขาดสัมพันธ์ภาพกับรากเหง้า ไม่เชื่อมั่นในองค์ความรู้เดิม และขาดความนับถือในวัฒนธรรมของชุมชนตัวเอง จากวิถีเดิมที่เคยพออยู่พอกินกลับกลายเป็นความยากจนจากผืนดินผืนป่าที่เคยหากินได้อย่างเหลือเฟือได้กลายมาเป็นการทำกินเฉพาะในที่ดินเล็ก ๆ ของตนเองและทุกอย่างต้องใช้เงินซื้อ (วิบูลย์ เข็มเฉลิม, 2548)

ไม่เพียงเท่านั้น ต้นทุนเดิมของพื้นที่ด้านนิเวศและสิ่งแวดล้อมก็ดูเหมือนจะได้รับผลกระทบรุนแรงเช่นกัน พื้นที่ทางธรรมชาติรวมถึงป่าไม้ถูกบุกรุกด้วยการตัดคลองขยายพื้นที่การเกษตร การอพยพเข้าของผู้คน รวมถึงการทำสัมปทานป่าไม้ และการถางป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ อุตสาหกรรมที่กำลังขยายตัวอย่างขนานใหญ่ในพื้นที่ช่วงหลายปีที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ดังในรายงานการวิเคราะห์สภาพแวดล้อมของจังหวัดฉะเชิงเทรา จัดทำโดยกลุ่มงานยุทธศาสตร์และข้อมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา (2559) ซึ่งชี้ว่า จุดอ่อนสำคัญประการหนึ่งอันเกิดจากปัจจัยภายใน คือ ความเสื่อมโทรมลงของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น มลพิษทางน้ำ การรุกรานของน้ำเค็ม การรุกรานป่า การกัดเซาะชายฝั่ง และขยะตกค้าง เช่นเดียวกับอุปสรรคสำคัญอันเกิดจากปัจจัยภายนอก ซึ่งก็คือปัญหาน้ำเน่าเสียนั่นเอง จากปรากฏการณ์ดังกล่าวได้นำมาซึ่งความกังวลของประชาชนในหลายภาคส่วนว่า ความงดงามและความอุดมสมบูรณ์ที่เคยเป็นมาในอดีตของบางปะกง อาจจะถูกทำลายลงไปจนไม่อาจเรียกคืนได้อีกเลย ด้วยเหตุนี้ที่ผ่านมาชาวบ้านและประชาชนในพื้นที่ต่าง ๆ ของลุ่มแม่น้ำบางปะกงจึงสื่อสารและส่งเสียงแสดงความห่วงใยดังกล่าวต่อสาธารณะ ผ่านกิจกรรมทางสังคมหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการจัดเวทีเสวนา การรณรงค์กิจกรรมเชิงวัฒนธรรม และการสร้างการตระหนักรู้ เช่น กิจกรรมวันพื้นที่ชุ่มน้ำโลก กิจกรรมบางปะกงส่งเสียง กิจกรรมบางปะกงยาดรา กิจกรรมดูนกและสำรวจธรรมชาติ กิจกรรมสร้างสรรค์ละครในชุมชน เป็นต้น ข้างต้นคือ การริเริ่มขับเคลื่อนจากภาคประชาชนในอันที่จะเรียนรู้คุณค่าความหมายของชีวิตที่สัมพันธ์กับนิเวศและวัฒนธรรมตลอดสายน้ำ อีกทั้งสร้างแรงจูงใจต่อสาธารณะให้หันมารัก หวงแหน และ

ร่วมปกป้องถิ่นฐานบ้านเกิดของตน รวมไปถึงสร้างจิตสำนึกในการดูแลรักษาความมั่นคงของวิถีชีวิตที่สามารถหยั่งรากสู่ความยั่งยืน

โครงการวิจัยนี้จึงถือกำเนิดขึ้นด้วยคำถามสำคัญที่ว่า ชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง จะพากันขับเคลื่อนเศรษฐกิจและสังคมของตนต่อไปอย่างไร โดยที่ยังคงธำรงรักษาวิถีชีวิตที่เข้มแข็ง มั่นคง และงดงามเอาไว้ได้อย่างยั่งยืน งานวิจัยนี้มุ่งเน้นความสำคัญไปที่คนและกระบวนการเรียนรู้ของคนเป็นอันดับแรก ด้วยความเชื่อว่า คนที่เกิดการเรียนรู้จนสามารถ “รู้สึก” และ “ตระหนัก” ถึงวิถีชีวิตจนเชื่อมโยงไปถึงที่มาทางนิเวศและวัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้า จะสามารถลุกขึ้นมาสรรค์สร้างรวมถึงประกอบการทำงานต่าง ๆ เพื่อฟื้นคืนคุณค่าที่แท้ของชุมชนและผืนดินถิ่นเกิดของตนเองได้ กระบวนการทำงานได้มุ่งบูรณาการองค์ความรู้ด้านชุมชนศึกษาแบบการมีส่วนร่วม การสืบค้นพื้นที่ และการจัดทำแผนที่ทางวัฒนธรรม ร่วมกับกระบวนการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงแนวจิตตปัญญาศึกษา เพื่อส่งเสริมให้ผู้เข้าร่วมโครงการเกิดการบ่มเพาะศักยภาพในด้านต่าง ๆ จนเป็นต้นทุนที่สำคัญสำหรับการพัฒนาเป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมในแบบของตนเอง ซึ่งมีความเหมาะสมสอดคล้องกับบริบทหนึ่ง ผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมสำหรับงานวิจัยนี้ หมายถึง ผู้ริเริ่มและจัดการทุนทางนิเวศวัฒนธรรมให้เกิดเป็นกิจกรรมหรือผลิตภัณฑ์ที่สร้างคุณค่าความหมายสร้างรายได้ที่สามารถเลี้ยงตัวเอง ร่วมส่งเสริมชีวิตความเป็นอยู่ และนำไปสู่ความมั่นคงและพึ่งตัวเองได้อย่างยั่งยืนของทุกฝ่ายในชุมชน ความสำคัญประการหนึ่งที่คาดว่าจะได้รับก็คือ การที่ผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมที่มี “จิตวิญญาณ” เชื่อมโยงกับรากเหง้าของตนเองได้จะสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจ และนำพาสังคมบนมิติทางวัฒนธรรมอันมีอัตลักษณ์ มีความยั่งยืน และพร้อมรับมือกับการเปลี่ยนแปลงของโลกได้ในยุคปัจจุบัน

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงแนวจิตตปัญญาศึกษาที่มีความเหมาะสมสำหรับการบ่มเพาะผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง

2. เพื่อศึกษาศักยภาพของผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมของชุมชน
กลุ่มแม่น้ำบางปะกงที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงแนวคิดตปัญญาศึกษา
รวมถึงพื้นที่และแผนที่ทางวัฒนธรรมอันเป็นผลผลิตของกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว

การทบทวนวรรณกรรม

จากธรรมชาติของความเป็นจริงที่มีความหลากหลาย อยู่บนฐานวิทยา
แบบต่าง ๆ สังคมศาสตร์จึงต่างจากวิทยาศาสตร์ตรงที่มีหนทางเข้าถึงความรู้ความจริง
ในหลากหลายลักษณะ นับตั้งแต่นักปรัชญาสังคมชาวฝรั่งเศส ออกุสต์ กองต์ (Auguste
Comte-1798-1857) ได้ริเริ่มวางรากฐานให้กับศาสตร์ทางสังคมในแบบที่เข้าถึงได้
ด้วยวิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ นักสังคมในยุคถัดมาก็มีทั้งที่สนับสนุนแนวคิดนี้
และที่วิพากษ์วิจารณ์รวมไปถึงที่เห็นต่างออกไป ดังเช่นแนวคิดของ แมกซ์ เวเบอร์
(Max Weber-1864-1920) ซึ่งมองว่า เราสามารถศึกษามนุษย์หรือชีวิตทางวัฒนธรรมได้
ทั้งจากการสังเกตพฤติกรรมและการกระทำที่มองเห็นได้จากภายนอก และทั้งจาก
การตีความความรู้สึนึกคิดและประสบการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นสภาวะภายใน (สุชาติ
ประสิทธิ์รัฐสินธุ์, 2553; วสันต์ ปัญญาแก้ว, 2553) การปรับเปลี่ยนท่าทีในการศึกษา
สังคม ส่งผลให้กระบวนการทัศน์ของการเรียนรู้มีการคลี่คลายตัว จากกระบวนการทัศน์แบบ
ปฏิฐานนิยม เปลี่ยนมาสู่กระบวนการทัศน์แบบปรากฏการณ์วิทยา/ประกอบสร้างนิยม
และกระบวนการทัศน์แบบองค์รวม ตามลำดับ เป็นผลให้การศึกษาด้านสังคมในระยะต่อมา
มีความยืดหยุ่นและลุ่มลึก สามารถตอบสนองต่อความเป็นจริงของสังคมที่มีความซับซ้อน
ได้มากขึ้น ลดการมองแบบแยกส่วนหรือแบบตายตัว ทำให้คนเราสามารถทำความเข้าใจ
สภาพสังคมในแบบที่เกิดการเชื่อมโยงและรอบด้านมากขึ้น จนเกิดการตระหนักรู้ที่จะ
ไม่สร้างผลกระทบด้านลบโดยไม่รู้ตัว ปรากฏการณ์เช่นนี้ย่อมเกิดกับการศึกษาวัฒนธรรม
อันเป็นสาขาหนึ่งของศาสตร์ทางสังคมด้วย โดยจากที่เริ่มมองวัฒนธรรมในแบบของ
กฎทั่วไปทางธรรมชาติ ดังทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรมในยุคแรก จนขยับขยายมุมมอง
มาสู่การศึกษาวัฒนธรรมแบบข้ามศาสตร์มากขึ้น มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับสิ่งแวดล้อม
ในแบบที่สร้างสรรค์ สมดุล และยั่งยืน

นิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology) เป็นศาสตร์ที่ศึกษาการที่วัฒนธรรม
ถูกกำหนดให้เป็นไปโดยผู้คนในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม (ชูศักดิ์ วิทยาก็ค, 2561)

กล่าวอีกนัยหนึ่ง นิเวศวิทยาวัฒนธรรม คือ การศึกษาเกี่ยวกับการปรับตัวของมนุษย์ ทั้งทางด้านวัฒนธรรมและด้านชีววิทยาให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทั้งเชิงกายภาพและเชิงสังคม (Wikipedia, 2018) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน จูเลียน สจ๊วต (Julian Haynes Steward-1902-1972) เป็นผู้บัญญัติชื่อศาสตร์นี้เป็นคนแรกในฐานะของวิธีวิทยา สำหรับการทำความเข้าใจว่ามนุษย์ปรับตัวอย่างไรในสภาพแวดล้อมแบบต่าง ๆ เขามองว่า สิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อลักษณะการปรับตัวของคนและวัฒนธรรม แต่ไม่ได้เป็น ปัจจัยที่กำหนดอย่างตายตัว สจ๊วตเน้นศึกษานิเวศวิทยาวัฒนธรรมในเชิงปฏิฐานนิยม โดยต้องการค้นหาแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะทั่วไป สามารถนำไปอธิบาย ข้ามวัฒนธรรมได้ เขาเสนอ “แก่นวัฒนธรรม” หรือ Cultural Core ว่าเป็นศูนย์กลาง ของสังคมมนุษย์ ซึ่งประกอบด้วย เทคโนโลยี (เป็นสิ่งจำเป็นในการทำมาหากินของ มนุษย์) และสิ่งแวดล้อม (ซึ่งถูกใช้ประโยชน์ด้วยเทคโนโลยีของมนุษย์) ทั้งสองสิ่งนี้ นำมาสู่องค์ประกอบพื้นฐานทางสังคม ได้แก่ ระบบการผลิต สถาบันทางสังคม ระบบ สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม และองค์ประกอบอื่น ๆ รองลงไป

ต่อมานิเวศวิทยาวัฒนธรรมในระยะหลังจนถึงยุคปัจจุบันได้เน้นไปที่ความเป็น สหสาขามากขึ้น มีความเป็นองค์รวม อาศัยวิธีการศึกษาที่หลากหลายทั้งเครื่องมือของ ทฤษฎีเชิงวิพากษ์ การวิเคราะห์วาทกรรม รวมไปถึงเครื่องมือทางเทคโนโลยีภูมิสารสนเทศ เชิงพื้นที่ (Geospatial technology) โดยมุ่งประเด็นเรียนรู้ไปที่ความเป็นท้องถิ่น พื้นที่ในเมือง การรับรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของคนในเมือง ภูมิปัญญาดั้งเดิม ความยั่งยืน ความสมดุลระหว่างการใช้ประโยชน์กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การดูแล สิ่งแวดล้อม และการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับโลก เป็นต้น (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2561; Wikipedia, 2018; WinklerPrins, 2010)

กรอบแนวคิดทางนิเวศวัฒนธรรม (Eco-cultural framework) ที่จะใช้ใน โครงการวิจัยนี้ ได้ปรับจากแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมของสจ๊วตให้มีความเป็น องค์รวมมากขึ้น โดยกำหนดว่า เป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ทั้งในกรอบ ทางวัฒนธรรมและกรอบทางนิเวศวิทยา ซึ่งให้ความเคารพต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และให้ความสำคัญต่อ การรักษาสสมดุลระหว่างองค์ประกอบพื้นฐาน 4 อย่าง ได้แก่ วัฒนธรรม สังคม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ เพื่อนำไปสู่ผลลัพธ์สูงสุด ร่วมกับการ รักษาไว้ซึ่งเกียรติภูมิและการพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนของชุมชน

ชุมชนศึกษา หมายถึง การเข้าไปศึกษาหาข้อความจริงของชุมชนในด้านต่าง ๆ ทั้งทางกายภาพ ชีวภาพ วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ ระบบวิถีคิด การทำงาน ความสัมพันธ์ ในด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนปัญหาและปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งเป็นกิจกรรมร่วมกันของนักพัฒนาและชุมชน เพื่อนำข้อมูลนั้น มาเชื่อมโยงกันทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน เพื่อให้การวิเคราะห์ถูกต้องยิ่งขึ้น เพื่อที่จะได้กำหนดและวางแผนเพื่อการพัฒนาชุมชนร่วมกัน รูปธรรมของการศึกษา เริ่มจากการเข้าไปทำความเข้าใจ การยอมรับในอัตลักษณ์ของชุมชน การเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ นำไปสู่การทำความเข้าใจ และอธิบายปรากฏการณ์ได้อย่างเป็นระบบ การตีความเพื่อเข้าถึงความหมาย การวิเคราะห์ในภาพรวม และการประเมินผลที่ได้จากการศึกษา (ธีระภัทรา เอกผาชัยสวัสดิ์, 2554) การศึกษาชุมชนเพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนและถูกต้องของชุมชนในทุกมิติ นับเป็นขั้นตอนแรกที่น่าไปสู่กระบวนการพัฒนาชุมชนให้เกิดขึ้นจนเป็นผลสำเร็จได้ต่อไป

เมื่อเรามองชุมชนศึกษาในระดับมหภาคของสังคมไทย เราจะเห็นคำอธิบายที่เชื่อมโยงตัวชุมชน โครงสร้างสังคม เข้ากับวัฒนธรรม รวมถึงเศรษฐศาสตร์ และการเมือง ซึ่งสามารถนำไปสู่การแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมไทยได้ **แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน** นับเป็นแนวคิดเชิงมหภาคแนวคิดหนึ่งที่ถือกำเนิดขึ้นเพื่อให้ความสำคัญแก่ชุมชนท้องถิ่น สร้างความมั่นคงเข้มแข็งให้สามารถอยู่รอดและพึ่งตนเองได้ ด้วยเชื่อว่า **วัฒนธรรมเป็นพลัง เป็นคุณค่า เป็นภูมิปัญญา และอุดมการณ์ของชุมชนที่สืบต่อกันมา** ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนา วัฒนธรรมชุมชนที่มีมาช้านานจะช่วยรักษาชุมชนให้อยู่รอดต่อไปได้ ดังนั้นการรักษาวรรณกรรมก็เท่ากับการรักษาชุมชน การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนมีความจำเป็นต้องเริ่มพัฒนาที่คนก่อนเป็นอันดับแรก ด้วยการเอาชาวบ้านเป็นตัวตั้ง สร้างการตระหนักรู้ ให้กลับมาเห็นศักยภาพในตนเอง ด้วยกระบวนการมีส่วนร่วม และเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน อาจกล่าวได้ว่า **แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจากนักคิดอาวุโส** ในสังคมไทยมองว่า ชุมชนคือรากเหง้า คือ ขุมพลังที่สำคัญที่สุดของสังคมไทย จึงเน้นการกลับไปรู้จักและทำความเข้าใจรากเหง้าของตัวเองอย่างถ่องแท้ก่อน และด้วยความมั่นคงในตนเองเช่นนั้น จึงค่อยกลายเป็นพลังขับเคลื่อนที่นำไปสู่การพัฒนาชุมชนได้ต่อไป (ธีระภัทรา เอกผาชัยสวัสดิ์, 2554)

จิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง ถือกำเนิดจากผลสะท้อนต่อระบบแนวคิด สังคม และการศึกษาที่ยึดโยงอยู่กับกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม รวมถึงกระแสวัตถุนิยมที่ได้นำพาโลกมาสู่วิกฤต ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า จิตตปัญญาศึกษาเป็น การเรียนรู้ที่มุ่งกลับเข้ามาทำงานกับสภาวะด้านในของตัวผู้เรียนเองเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อจะนำไปสู่ผลสัมฤทธิ์ที่สำคัญ 2 ประการ คือ การเปลี่ยนแปลงพื้นฐานที่เรียกว่า เป็นการยกระดับของจิตสำนึก กับการปลดปล่อยตนเองสู่การมีอิสรภาพที่แท้ กล่าวคือ จิตตปัญญาศึกษาเน้นให้ผู้เรียนรวมถึงผู้คน ชุมชน และสังคมที่เกี่ยวข้องสามารถเกิดการขยายกรอบความเชื่อเดิมไปสู่การมีกรอบความเชื่อใหม่ที่กว้างขวางกว่าเดิม แต่ครอบคลุมความเชื่อเดิมอยู่ด้วย ส่งผลให้ขอบเขตการรับรู้และเข้าใจโลกย่อมขยายใหญ่ขึ้น อีกทั้งหนทางในการเรียนรู้ทำความเข้าใจโลกก็เปลี่ยนแปลงไป ไม่ติดอยู่กับข้อจำกัดเดิม ๆ อีกต่อไป เรียกได้ว่า เป็นการวิวัฒน์ของจิต ยกระดับจิตสำนึก และเกิดการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานในตนเอง ชุมชน และสังคม นอกจากนี้จิตตปัญญาศึกษา ยังเป็นการเรียนรู้ที่นำพาผู้เรียนให้เกิดการตระหนักรู้ และบ่มเพาะคุณลักษณะเชิงบวกต่าง ๆ อันจะนำไปสู่ศักยภาพแห่งการปลดปล่อยตนเองและสังคมออกจากสิ่งยึดติด และข้อจำกัด สู่การมีอิสรภาพได้ในที่สุด (สมสิทธิ์ อัสตรนีย์, 2554) ส่วนญาณวิทยาของจิตตปัญญาศึกษานั้นมีลักษณะที่สอดคล้องกับกระบวนทัศน์แบบองค์รวม เพราะให้ความสำคัญในการเข้าถึงศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์ และการดำรงอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งอย่างไม่ลดทอนแยกส่วน

ในทำนองเดียวกัน หลักของการจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลงตามแนวทางจิตตปัญญาศึกษา ก็มีฐานคิดอยู่บนปรัชญาพื้นฐานสำคัญ 2 ประการ คือ การเคารพในคุณค่าความเป็นมนุษย์ (Humanistic value) และการมีโลกทัศน์แบบองค์รวม (Holistic paradigm) จึงต้องประกอบด้วยคุณลักษณะที่จำเป็นทั้ง 7 อย่าง (หลักจิตตปัญญา 7) (ธนา นิลชัยโกวิท และอดิสร จันทรสขุ, 2552) ได้แก่ หลักการพิจารณาด้วยใจอย่างใคร่ครวญ (Contemplation) หลักความรักความเมตตา (Compassion) หลักการเชื่อมโยงสัมพันธ์ (Connectedness) หลักการเผชิญความจริง (Confronting reality) หลักความต่อเนื่อง (Continuity) หลักความมุ่งมั่น (Commitment) และหลักชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Community)

อาจกล่าวได้ว่า ทั้งแนวคิดทางนิเวศวัฒนธรรม แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน และแนวคิดจิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง ที่ผู้วิจัยได้ใช้เป็นกรอบแนวคิดหลักนั้น ต่างมุ่งเพื่อการเสริมพลังความมั่นคงเข้มแข็งให้แก่ชุมชนจากภายในของตัวชุมชนเอง อีกทั้งความมั่นคงดังกล่าวจะเกิดขึ้นอย่างรอบด้านและมีความสมดุลในทุก ๆ มิติหลักของชุมชน กล่าวอีกนัยหนึ่ง ทุกแนวคิดข้างต้นต่างมีความเชื่อมโยงกันทางญาณวิทยา นั่นคือเป็นญาณวิทยาที่มองว่า ความรู้ความจริงสามารถเข้าถึงได้ด้วยวิธีคิดแบบองค์รวมโดยที่สิ่งต่าง ๆ มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่อย่างไม่แยกส่วน ดังนั้นงานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนที่มีญาณวิทยาในลักษณะนี้จึงเป็นการมอบคืนอำนาจทางปัญญาให้แก่ชุมชน โดยชุมชนมองความจริงผ่านโลกทัศน์และประสบการณ์จริงในชีวิตของตนเองอย่างไม่แบ่งแยก ดังที่กฤษฎา บุญชัย (2560) เรียกว่าเป็นญาณวิทยาแบบ Inside Out ของชุมชน

Gehman and Soublière (2017) ได้ศึกษาความหมายของการเป็นผู้ประกอบการทางวัฒนธรรมซึ่งพบว่า นิยามความหมายมีความไหลเลื่อนเคลื่อนไปตามกระบวนทัศน์ที่ใช้มองตั้งแต่มุมมองที่มุ่งเน้น *ตัววัฒนธรรมที่ถูกสร้างขึ้น (Making culture)* หรือกระบวนการสร้างรูปแบบขององค์กรทางวัฒนธรรมชั้นสูงและผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรมสมัยนิยม มาสู่มุมมองที่มุ่งเน้น *วัฒนธรรมที่ถูกแปรรูป (Deploying culture)* หรือกระบวนการที่วัฒนธรรมถูกใช้เป็นเครื่องมือสร้างธุรกิจผ่านการใช้เรื่องเล่า และในที่สุดมาสู่มุมมองที่มุ่งเน้น *การสร้างวัฒนธรรม (Cultural making)* หรือกระบวนการประกอบสร้างคุณค่าอันเป็นผลมาจากการดำเนินชีวิต การทำงาน และการให้ความหมายของผู้คนจากหลากหลายแวดวง ที่มีความแตกต่าง แปรเปลี่ยน มีพลวัต และไม่จำกัดด้วยกรอบของเวลา จากการศึกษานี้ได้ชี้ให้เห็นว่า นัยแห่งการเป็นผู้ประกอบการทางวัฒนธรรมนั้นมีได้มีความตายตัว ทว่าถูกสรรค์สร้างขึ้นได้ตามกรอบการรับรู้ ซึ่งเป็นคุณภาพภายในของคนที่เกี่ยวข้อง สอดคล้องกับแนวทางของงานวิจัยนี้ที่มุ่งเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้จากภายในของคนเป็นสำคัญ

ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยของ วิบูลย์ เข็มเฉลิม (2548) ที่ได้ศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับวิถีของชุมชนต้นน้ำคลองระบม สียัดบนผืนป่าตะวันออก งานวิจัยได้ชี้ว่าการฟื้นฟูความมั่นคงของชุมชนที่ถูกสั่นคลอนด้วยบริโภคนิยมและความทันสมัยนั้น ต้องเริ่มต้นที่คน ด้วยแนวทางหลัก 3 ประการ ได้แก่ การรื้อฟื้นภูมิปัญญาและ

องค์ความรู้ดั้งเดิม การรื้อฟื้นคุณค่าทางประเพณีวัฒนธรรม และการสร้างหลักสูตร การเรียนรู้ของท้องถิ่น ขณะทำงานวิจัยของ ตะติยา กาฬสุวรรณ (2546) ซึ่งศึกษา ชุมชนรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนอันเนื่องมาจากพระราชดำริพบว่า ปัจจัย สำคัญที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนเกี่ยวข้องกับ การมีส่วนร่วมของชุมชน การมี โครงสร้างสังคมแนวราบ การสื่อสารปฏิสัมพันธ์กันอยู่เสมอ การมีอุดมการณ์และ เป้าหมายร่วมกัน การมีผู้นำเข้มแข็งที่ทำเพื่อส่วนรวม และการมีเศรษฐกิจแบบพึ่งพา ตัวเอง ส่วนชรินทร์ มั่งคั่ง (2560) ได้ศึกษาเกี่ยวกับศักยภาพชุมชนและการมีส่วนร่วม พลเมืองในการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศสู่การเป็นแหล่งเรียนรู้วิสาหกิจชุมชน บ้านแม่กำปอง และพบว่า ศักยภาพของชุมชนเกิดจากภาวะผู้นำของผู้นำชาวบ้าน การสร้าง ชุมชนแห่งการเรียนรู้ การสืบค้นความรู้แบบการร่วมมือ และการเรียนรู้เชิงปฏิบัติการ ในขณะที่กลไกที่นำไปสู่การเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วย การเสริมพลัง ชาวบ้าน การปรับกระบวนทัศน์การเรียนรู้ให้เป็นแบบการมีส่วนร่วม และการถอด บทเรียนของชาวบ้าน จะเห็นได้ว่า ผลงานวิจัยทั้งสามเป็นไปในทางที่สนับสนุนการสร้าง อำนาจทางปัญญาให้แก่ชุมชนผ่านกระบวนการสร้างคนในชุมชนอย่างมีส่วนร่วมนั่นเอง

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action research) เพื่อออกแบบและ จัดกระบวนกรเรียนรู้ที่มีความเหมาะสมต่อการบ่มเพาะศักยภาพในการเป็น ผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม รวมถึงต่อการสืบค้นพื้นที่ทางวัฒนธรรมและจัดทำ แผนที่ทางวัฒนธรรม ซึ่งจะนำไปสู่การสร้างพลังความเข้มแข็งของชุมชนลุ่มแม่น้ำ บางปะกงบนฐานนิเวศวัฒนธรรมได้ต่อไป ส่วนผู้เข้าร่วมในกระบวนการเรียนรู้ นั้น คัดเลือกมาอย่างเฉพาะเจาะจง ร่วมกับการเปิดรับสมัครจากสาธารณะ รวมทั้งหมด จำนวน 20 คน โดยมีเกณฑ์การคัดเลือก ดังนี้

- มีภูมิลำเนา ที่พักอาศัย หรือสถานที่ประกอบอาชีพอยู่ในเขตจังหวัด ฉะเชิงเทราหรือจังหวัดข้างเคียง
- มีความสนใจในแนวทางการพัฒนาชุมชนบนฐานนิเวศวัฒนธรรม และ พร้อมเข้าร่วมอยู่ในกระบวนการเรียนรู้ได้ไม่น้อยกว่า 80% ของกระบวนการ ทั้งหมด

- มีความมุ่งมั่นตั้งใจที่จะพัฒนาตนเองให้เป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม เพื่อร่วมกันสร้างพลังความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกงได้ต่อไป

งานวิจัยอาศัยการเก็บข้อมูล วิเคราะห์และประเมินผลเชิงคุณภาพ จากกระบวนการเรียนรู้จำนวนทั้งสิ้น 6 รอบการทำงานเริ่มตั้งแต่กรกฎาคม 2561 ถึง มกราคม 2562 ซึ่งมีรายละเอียดดังตารางที่ 1 ด้านล่างนี้

ตารางที่ 1 กระบวนการเรียนรู้เพื่อปมเพาะผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมทั้ง 6 รอบ

กิจกรรมและระยะเวลา	เนื้อหา
รอบที่ 1 ปฐมนิเทศ การชี้แจงที่มาและเป้าหมายของโครงการ ระยะเวลา 1 วัน	ชี้แจงที่มา วัตถุประสงค์ เป้าหมายและผลลัพธ์โครงการที่คาดหวัง จากการเข้าร่วม รายละเอียดเกี่ยวกับเวลา สถานที่ การเดินทาง รวมถึงเนื้อหาการเรียนรู้ในแต่ละครั้ง และถามตอบข้อสงสัย
รอบที่ 2 กระบวนการเรียนรู้เพื่อปูพื้นฐานเตรียมความพร้อมของจิตใจ องค์ความรู้เชิงนิเวศวัฒนธรรม และทักษะเบื้องต้นในการเรียนรู้ด้วยใจอย่างใคร่ครวญ ระยะเวลา 3 วัน 2 คืน	ทบทวนภาพรวมของโครงการ ร่วมกันกำหนดความมุ่งมั่นตั้งใจในการเรียนรู้ กิจกรรมพลังกลุ่ม การสร้างความไว้วางใจ ผ่อนพักตระหนักรู้ การเจริญสติ สุนทรียสนทนา กงล้อสี่ทิศ ทักษะการสื่อสารอย่างสร้างสรรค์ กิจกรรมภาพโดนใจ การทำแผนที่ทางวัฒนธรรมเบื้องต้น แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์บางปะกง กระบวนการทัศนใหม่เพื่อสุขภาวะชุมชน
รอบที่ 3 การเรียนรู้จากภายนอก ระยะเวลา 2 วัน 1 คืน	ทัศนศึกษาที่วิสาหกิจชุมชนบางกะเจ้า ถอดบทเรียน วางแผนเพื่อริเริ่มการขับเคลื่อนโครงการสู่การเป็นผู้ประกอบการ
รอบที่ 4 กระบวนการเรียนรู้เพื่อเตรียมความพร้อมของจิตใจ ทำความเข้าใจโครงสร้างสังคม และการทำโครงการ ระยะเวลา 3 วัน 2 คืน	กิจกรรมพลังกลุ่ม การเจริญสติ ภาวนา ปลีกวิเวก การค้นหาเป้าหมายชีวิต โครงสร้างสังคมเชิงลึก สุนทรียสนทนา การสื่อสารอย่างสร้างสรรค์ การสร้างพื้นที่ทางสังคม การสานต่อแผนที่ทางวัฒนธรรม การชมภาพยนตร์สร้างแรงบันดาลใจ การทำ Action plan เพื่อสานต่อโครงการ
รอบที่ 5 การเชื่อมโยงสู่มิติภายใน: นิเวศภาวนา ระยะเวลา 4 วัน 3 คืน	นิเวศภาวนาที่สวนอุทยานเขาอ้อใต้ รากเหง้าทางนิเวศของสายน้ำบางปะกง การขัดเกลาทางจิตวิญญาณ วิถีการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ การเชื่อมโยงตนเองกับธรรมชาติ เชื่อมโยงสู่การขับเคลื่อนโครงการ
รอบที่ 6 การนำเสนอผลงานและการพัฒนาแผนที่ทางวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ ระยะเวลา 3 วัน 2 คืน	การนำเสนอและร่วมรับรู้ผลงานของแต่ละโครงการ ทบทวนและสรุปข้อค้นพบและประสบการณ์ที่ได้เรียนรู้ สรุปผลงานภาพรวม วางแผนสู่ออนาคต ปิดโครงการ

ในแต่ละรอบการทำงาน ประกอบด้วย 3 ขั้นตอนย่อย กล่าวคือ

1. การออกแบบวางแผน

คณะผู้วิจัยอาศัยองค์ความรู้เชิงประวัติศาสตร์ของชุมชนบางปะกง ประสบการณ์ตรงจากการเคยลงสัมผัสเรียนรู้กับวิถีชีวิตในพื้นที่ รวมถึงแนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชน นิเวศวัฒนธรรม และการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงแนวคิดปัญญาศึกษา (หลักจิตตปัญญา 7) มาเป็นแกนหลักในการออกแบบกระบวนการเรียนรู้ในภาพรวมเป็นเบื้องต้น รูปที่ 1 แสดงถึงกรอบแนวคิดต้นแบบในการจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่ผลสัมฤทธิ์ของการบ่มเพาะคนและสร้างผลผลิตที่ส่งเสริมความเข้มแข็งทางนิเวศวัฒนธรรม จากนั้นเมื่อจะเริ่มดำเนินงานวิจัยในแต่ละรอบ คณะผู้วิจัยทำการประชุมหารือ และออกแบบเนื้อหาของกระบวนการในรายละเอียด รวมถึงเครื่องมือและวิธีการที่จะใช้สำหรับแต่ละกิจกรรม หนึ่งในการทำงานในรอบถัด ๆ ไป จะอาศัยผลของการวิเคราะห์และประเมินกระบวนการ ซึ่งเป็นสิ่งใหม่ ๆ ที่ได้เรียนรู้จากการทำงานแต่ละรอบมาใช้เป็นข้อมูลร่วมในการออกแบบวางแผน รวมถึงการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงรายละเอียดของกระบวนการเรียนรู้ด้วย

รูปที่ 1 กรอบแนวคิดต้นแบบของกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำสู่การบ่มเพาะผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม

2. การดำเนินการจัดกระบวนการเรียนรู้

คณะผู้วิจัยดำเนินการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ผู้เข้าร่วมตามหัวข้อและเนื้อหาที่ได้ออกแบบมา ในขณะเดียวกันก็พร้อมจะยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนรายละเอียดการทำงานให้สอดคล้องไปกับสถานการณ์จริง โดยพยายามรักษาทิศทางของการดำเนินการที่ยังตอบโจทย์ให้ได้มากที่สุด

3. การวิเคราะห์และประเมินผล

คณะผู้วิจัยและผู้เข้าร่วม แบ่งปันข้อมูลและประสบการณ์ที่ได้ทั้งหมดจากการดำเนินการในรอบนี้ จากนั้นจึงนำมาวิเคราะห์ใคร่ครวญ อีกทั้งประเมินประสิทธิผลของตัวกระบวนการเรียนรู้ เครื่องมือและกิจกรรมที่ใช้ ว่ามีความเหมาะสมในการตอบวัตถุประสงค์การวิจัยได้มากน้อยเพียงไร แล้วสกัดเป็นข้อค้นพบใหม่ ๆ สำหรับการนำไปใช้ประโยชน์เป็นข้อมูลย้อนกลับเพื่อเป็นแนวทางในการทำงานรอบถัดไป อนึ่งการเก็บข้อมูลในแต่ละรอบอาศัยเครื่องมือวิจัย ได้แก่ การสนทนากลุ่ม การจดบันทึก และการสังเกตการณ์อย่างไม่มีส่วนร่วม ส่วนการเก็บข้อมูลภายหลังการทำงานรอบที่ 6 จะใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกร่วมด้วย เพื่อเน้นสืบค้นศักยภาพและการเปลี่ยนแปลงที่พบในตัวผู้เข้าร่วมแต่ละคน

จากนั้นจะย้อนกลับไปดำเนินการขั้นตอนย่อยที่ 1 ในรอบถัดไปอีกครั้ง และเมื่อดำเนินการเช่นนี้ไปจนครบทั้ง 6 รอบแล้ว ข้อมูลที่ได้ทั้งหมดจึงนำไปประมวลและสรุปผลตามประเด็นสำคัญ ดังต่อไปนี้:

- กระบวนการเรียนรู้ที่มีความเหมาะสมต่อการบ่มเพาะผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม (ซึ่งเป็นประเด็นที่งานวิจัยนี้ให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก) จึงเน้นให้รายละเอียดมากกว่าอีกสองประเด็น)
- ศักยภาพและการเปลี่ยนแปลงที่พบในตัวผู้เข้าร่วมหลังจากที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ และผลผลิตของกระบวนการเรียนรู้: พื้นที่และแผนที่ทางวัฒนธรรม

ผลการวิจัย

กระบวนการเรียนรู้ที่มีความเหมาะสมต่อการบ่มเพาะผู้ประกอบการทาง นิเวศวัฒนธรรม

รอบที่ 1 ตั้งต้นกระบวนการเรียนรู้บนความตั้งใจที่จะ “สร้างคน” เป็นเบื้องต้น บนวิธีคิดแบบอันทันที กล่าวคือ เน้นการทำงานผ่านการมีประสบการณ์ตรง การให้ความหมายและชุดคำอธิบาย รวมถึงการประเมินผลสัมฤทธิ์ด้วยคุณค่า ใช้อำนาจมูลค่า ตัวเลข หรือการตอบตัวชี้วัดที่เป็นเชิงปริมาณเป็นหลักไม่ กระบวนการสร้างคนเป็นการผสมผสานระหว่างการเรียนรู้มิติด้านใน กับการขับเคลื่อนงานภายนอกบนแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมเพื่อจะหยั่งรากความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง ได้อย่างยั่งยืน กระบวนการได้ชี้แจงภาพรวมโครงการบนความตั้งใจดังกล่าวโดยเน้นการมีส่วนร่วมทั้งให้ข้อมูลและรับฟังข้อคิดเห็น ภายหลังผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่ได้สะท้อนถึงความสนใจใคร่รู้ และออกความเห็นในทิศทางที่อยากฟื้นฟูดูแลพื้นที่ เช่น *อยากเห็นพิพิธภัณฑ์ที่มีชีวิตชีว อาหารการกินที่ยืดโยงกับวิถีชีวิตในชุมชน การทำเกษตรที่ปลอดภัย มีดินดีน้ำดี เป็นต้น*

รอบที่ 2 ผู้วิจัยดำเนินการติดตามแผนที่วางไว้ คือ เน้นการสร้างคน โดยเริ่มจากกระบวนการที่ช่วยเตรียมความพร้อมด้านจิตใจให้แก่ผู้เข้าร่วม เน้นการสร้างพลังกลุ่ม และทักษะการสื่อสารด้วยหัวใจ ร่วมกับการให้อำนาจความรู้และข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับนิเวศวัฒนธรรมของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง ผลการเรียนรู้ในรอบนี้พบว่า ผู้เข้าร่วมเริ่มมีการเปิดใจเข้าหากัน ทำความรู้จักและปรับท่าทีที่เหมาะสมต่อกัน โดยเฉพาะเกิดการตระหนักรู้ในด้านการรับฟัง สามารถเริ่มเท่าทันท่าทีการฟังของตนเอง และเตือนตัวเองให้กลับมาฟังกันได้มากขึ้น ดังเสียงสะท้อนส่วนหนึ่งที่ว่า

“ปกติชอบพูดแทรก อยากคุยเรื่องที่เขาล่า..... การตั้งใจฟังโดยไม่แทรกเป็นเรื่องยาก แต่พอหักห้ามใจก็ทำได้”

(ผู้เข้าร่วม#1, สนทนากลุ่ม, 17 กรกฎาคม 2561)

“...ถ้าลงชุมชนเราจะรับฟังชุมชนในเรื่องที่เขาต้องการได้มาก เราสามารถมีกฎกติกาในการพูดจากับชุมชนได้...”

(ผู้เข้าร่วม#2, จดบันทึก, 19 กรกฎาคม 2561)

มีอยู่หลายกิจกรรมที่พาผู้เข้าร่วมให้ลงลึกสู่ภายในจิตใจของตนเองจนเกิดความเข้าใจที่เป็นฐานสำคัญ

“... สิ่งที่ได้แน่ ๆ คือ การคอยเอาใจใส่กับรายละเอียดหลาย ๆ อย่าง.... สิ่งที่ได้ คือ สถิติและสายตาในการมอง และจำแนกบางอย่างอย่างมีสติ เห็นได้ชัดเรื่องอารมณ์ ความรู้สึก และความต้องการ.... ความจริงใจ คือ เรื่องสำคัญ ถ้าเป็นไปได้ อยากทำงานด้วยความจริงใจ ไม่ทรมานต่อความรู้สึกของตนเอง การทำงานในชุมชนก็เช่นกัน ต้องทำด้วยความจริงใจ...”

(ผู้เข้าร่วม#3, จุดบันทึก, 19 กรกฎาคม 2561)

นอกจากนี้ผู้เข้าร่วมยังได้รับความรู้ใหม่ ๆ ทำความเข้าใจ และเชื่อมโยงตัวเองเข้ากับเรื่องราวของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง ส่วนใหญ่เกิดความมุ่งมั่นตั้งใจแม้จะยังไม่เห็นปลายทางที่ชัดเจนนัก

“ฉันได้รับมวลของคนที่รักแม่น้ำ รักบ้านของตนเอง.... ทำให้เราเห็นถึงตัวเองว่าอะไรเป็นสิ่งสำคัญที่เชื่อมฉันกับพื้นที่.... ทำแผนที่เชื่อมโยงตัวเด็ก ๆ ให้อยู่กับชุมชน อะไรที่มีค่า และเราจะรักษามันได้อย่างไร...”

(ผู้เข้าร่วม#4, จุดบันทึก, 19 กรกฎาคม 2561)

โดยรวมท่าทีการเรียนรู้อยู่ในทิศทางที่ดี มีความตั้งใจ แม้หลายคนจะติดรูปแบบวิธีคิดของตนเองหรือการแนะนำสั่งสอนกันอยู่บ้าง อนึ่งกลุ่มจะถนัดในการเรียนรู้เรื่องด้านนอกที่เป็นความรู้และการลงมือปฏิบัติ มากกว่าเรื่องด้านใน ขณะที่การฝึกทักษะเรื่องการฟังก็ยังคงมีความจำเป็นอย่างต่อเนื่อง

รอบที่ 3 ครั้งนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่นำพาผู้เข้าร่วมให้ไปสัมผัสกับต้นแบบที่เป็นตัวจริงของการเป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จมาระดับหนึ่งแล้ว ผู้เข้าร่วมได้รับรู้ข้อมูลมือหนึ่งโดยตรง อีกทั้งมีประสบการณ์ตรงในการได้ฝึกทำผลิตภัณฑ์ชุมชน เช่น การพัฒนาผลิตภัณฑ์จากต้นจาก การทำผ้ามัดย้อม รวมถึงการเรียนรู้แนวคิดการทำโฮมสเตย์ บ้านเรียน การทำบ้านหึ่งห้อยเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เป็นต้น ผลที่ได้พบว่า ส่วนใหญ่รู้สึกสนุกสนานและเบิกบานกับสิ่งที่ได้รับ เกิดเป็นแรงบันดาลใจและความคิดที่อยากขับเคลื่อนโครงการเพื่อชุมชนของตนเองบ้าง ตัวอย่างเช่น ผู้เข้าร่วมจากพื้นที่คลองเขื่อนอยากสร้างกิจกรรมการเรียนรู้

วิถีชีวิตท้องถิ่นและวิถีเกษตรแบบยั่งยืน ขณะที่พื้นที่บ้านโพธิ์สนใจการทำผลิตภัณฑ์จากต้นจากและต้นรุ่ม นอกจากนี้ กลุ่มยังเกิดความรู้สึกแน่นแฟ้นต่อกันมากขึ้นด้วย

รอบที่ 4 กระบวนการเรียนรู้ในรอบนี้ได้นำพาผู้เข้าร่วมกลับมาทำงานกับสถานะภายในจิตใจอีกครั้ง ด้วยการเชื่อมโยงกับตนเอง กับสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ ร่วมกับการให้แนวคิดเรื่องพื้นที่ทางสังคม 3 แบบ นำไปสู่การตกผลึกเป็นตัวโครงการที่เป็นรูปธรรม นอกจากนี้ผู้วิจัยยังเห็นความจำเป็นที่ต้องเพิ่มเติมข้อมูลของพื้นที่ เชื่อมไปสู่เครือข่ายคนทำงานในพื้นที่จริง อีกทั้งให้แนวคิดในการทำแผนที่ทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนขึ้น ผลการเรียนรู้ในรอบนี้พบว่า สถานที่เรียนรู้ที่แวดล้อมด้วยธรรมชาตินั้นมีพลังที่ดีที่ช่วยส่งเสริมการใคร่ครวญภายใน หลายคนสามารถเริ่มตั้งคำถามลึก ๆ กับเป้าหมายชีวิต เริ่มรับรู้และเข้าใจความหมายสำคัญในชีวิตของตนเองได้ จากนั้นได้นำมาสู่ความเข้าใจเรื่องพื้นที่ทางสังคม ต่อด้วยการพัฒนาแผนที่ทางวัฒนธรรม และลงรายละเอียดการทำโครงการที่เป็นรูปธรรม ทั้งหมดค่อยเรียงและส่งต่อการเรียนรู้ ได้ดีจนผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่เกิดพลังใจในการสานต่องานที่ตีความ ขณะที่หลายคนก็มีท่าทีของการรับฟังได้มากขึ้น สามารถตักเตือนกันและกัน รวมถึงหยุดยั้งตัวเองไม่ให้พูดแทรกหรือออกความเห็นที่ครอบงำคนอื่นมากเกินไป

ผลงานที่เริ่มเป็นรูปธรรมที่ได้จากกระบวนการเรียนรู้ในรอบนี้ ได้แก่:

- แผนที่ทางวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ เนื่องด้วยผู้เข้าร่วมได้จับกลุ่มกันตามภูมิลาเนาทางภูมิศาสตร์ของตนเพื่อริเริ่มขับเคลื่อนงานร่วมกัน จึงได้เป็น 3 กลุ่มหลักตามพื้นที่ ได้แก่ กลุ่มคลองเขื่อน กลุ่มบ้านโพธิ์ และกลุ่มบางปะกง แต่ละกลุ่มได้พัฒนาแผนที่ทางวัฒนธรรมของตนขึ้น ซึ่งแต่ละฉบับมีสาระสำคัญ ดังนี้

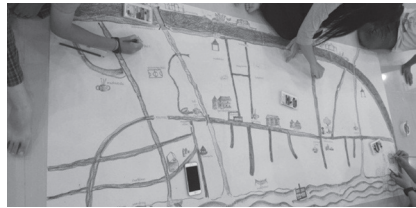
คลองเขื่อน แผนที่ คือ “สื่อ” ที่แสดงให้เห็นภาพรวม สำหรับคนในพื้นที่ให้สามารถเข้ามาร่วมด้วยช่วยกันเดินไปด้วยกัน และสำหรับคนนอกพื้นที่ ให้สามารถรับรู้ถึงของดีในบ้านเรา ไม่ว่าจะเป็น ความเป็นอยู่ อาหารการกิน ประวัติศาสตร์ และเส้นทางท่องเที่ยวเชิงนิเวศ

บ้านโพธิ์ แผนที่ใช้บ่งบอกชาติพันธุ์ดั้งเดิม (ชาวจีน) ภาพในอดีตของบ้าน-วัด-โรงเรียน เส้นทางการค้าขาย การทำอาชีพ (โรงหีบอ้อย

โรงสีข้าว) วัฒนธรรม (โรงจิว บ่อนไก่) และความอุดมสมบูรณ์ริมฝั่งแม่น้ำ เพื่อฟื้นคืนชีวิต ปลุกคน ปลุกการค้า ปลุกการท่องเที่ยว

บางปะกง แผนที่แสดงถึงถนนสายหลักหนึ่งสายที่มีตรอก ซอกซอยซึ่งเต็มไปด้วยแหล่งเรียนรู้ แสดงถึงชาติพันธุ์ คน ชุมชน ประวัติศาสตร์ (วัด อาคารเก่า) อาชีพ (ประมง) ธรรมชาติ (ป่าชายเลน คลอง) และ เชื่อมสัมพันธ์ไปถึงสายน้ำบางปะกง

- โครงการงานต้นแบบของแต่ละพื้นที่ โดยพื้นที่คลองเขื่อนเสนอแผนการฟื้นฟูวิถีชีวิต “วิถีน้ำ นา ยา (สมุนไพร) สวน” พื้นที่บ้านโพธิ์สนใจการฟื้นชีวิตตลาดเก่าสนามจันทร์ ส่วนพื้นที่บางปะกงเสนอแผนการศึกษาเพื่อฟื้นฟูคลองยายแม้อยู่กับความสัมพันธ์ของคนกับคลอง

รูปที่ 2-3 การทำแผนที่ทางวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่

รอบที่ 5 กระบวนการเรียนรู้ในครั้งนี้อาจมีความพิเศษกว่าครั้งอื่น ๆ ตรงที่เป็นการเน้นให้ผู้เข้าร่วมได้กลับมาเชื่อมโยงกับสถานะและคุณค่าภายในของตนเองอย่างลึกซึ้ง ผ่านการภาวนาอย่างเข้มข้นในธรรมชาติ เนื่องด้วยผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่มีความมุ่งมั่นตั้งใจต่อกิจกรรมดีมาก ผลที่ได้จึงพบว่า แทบทุกคนสามารถเชื่อมโยงและตระหนักรู้ในความรู้สึกริक्तคิดของตนเองได้ดี โดยประสบการณ์ดังกล่าวของแต่ละคนมีรายละเอียดและระดับลึกตื้นที่ไม่เท่ากัน ส่วนใหญ่มักเห็นอารมณ์ความรู้สึกเด่น ๆ ได้ เช่น ความกลัว ความเบื่อ ความกังวล หลายคนได้ใช้โอกาสนี้ทบทวนชีวิตตนเอง ได้พักกายพักใจ ได้รับความสงบ ขณะที่ผู้เข้าร่วมจำนวนน้อยกว่าได้ใคร่ครวญในระดับลึกจนส่งผลต่อมุมมองพื้นฐานของการใช้ชีวิต

“ฉันคลุมหายใจตัวเองเข้าออกอย่างเนิบช้า ฉันฟังเสียงนกร้องที่ค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นเสียงเหียดและหริตหริ่งเรไร เมื่อฟ้าเปลี่ยนสี ฉันได้กลิ่น

ยาหม่อง กลิ่นกล้วยภายในเต็นท์ ฉันรับรู้ถึงความเย็นที่สัมผัสกาย
ฉันได้ยินเสียงน้ำไหลไม่ขาดสาย ฉันหลับไปโดยที่ฉันรู้สึกเป็นหนึ่งเดียว
กับธรรมชาติรอบตัว..... มีหลายคนมากที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตฉัน
ที่ประกอบร่างให้ฉันเป็นเช่นทุกวันนี้ ฉันไล่ขอบคุณคนเหล่านั้น ฉับพลัน
ฉันก็รู้สึกว้า “ชีวิตของฉันช่างโชคดี” โชคดีที่มีคนเหล่านั้นมอบความรัก
ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของความสุข..... นอกจากบุคคลเหล่านั้นแล้ว ยังมี
สรรพชีวิต และสิ่งต่าง ๆ อีกมากมายที่ประกอบให้ฉันเป็นฉันทุกวันนี้.....
ฉันรู้สึกว้าฉันเป็นส่วนหนึ่งของโลกใบนี้และโลกใบนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของฉัน “ขอบคุณที่เกื้อกูลฉันมาอย่างดีโดยตลอด” จากวันนี้ไป “ฉันจะ
ใช้ชีวิตอย่างเกื้อกูลเธอเช่นกัน”

(ผู้เข้าร่วม#4, จดบันทึก, 4 พฤศจิกายน 2561)

นอกเหนือจากการเชื่อมโยงกับสภาวะภายในของตนเองแล้ว ยังมีผู้เข้าร่วม
จำนวนหนึ่งที่สะท้อนความประทับใจออกมาเป็นแนวคิดและภาพวาดเกี่ยวกับการดูแล
รักษาสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ หนึ่งความสามารถในการตระหนักรู้ในตนเองได้อย่าง
เป็นวัตรนิสัยนี้ นับเป็นพื้นฐานสำคัญที่จะช่วยให้เกิดการดำเนินงานภายในจนสามารถ
ขยับขยายมุมมองและโลกทัศน์ ซึ่งส่งผลให้ผู้นั้นมีศักยภาพใหม่ที่จะสร้างสรรค์
การเปลี่ยนแปลงเพื่อความมั่นคงยั่งยืนของชุมชนและสังคมได้ต่อไป

รอบที่ 6 ช่วงเวลาระหว่างรอบที่ 5 กับรอบที่ 6 นั้น คณะผู้วิจัยได้มีการลงเยี่ยม
และติดตามการขับเคลื่อนโครงการในพื้นที่เป็นระยะ เพื่อรักษาพลังแห่งการเรียนรู้
ให้ยังคงตื่นตัวอยู่ อีกทั้งพยายามสนับสนุนและผลักดันให้แต่ละพื้นที่สามารถทำผลงาน
จนเสร็จเป็นรูปธรรม จากนั้นในกระบวนการเรียนรู้รอบที่ 6 ซึ่งเป็นรอบสุดท้าย จึงได้
จัดให้มีการนำเสนอผลงานเหล่านั้นในพื้นที่ชุมชนของตน พร้อมกับการเยี่ยมชมและ
แลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันและกัน ผลที่ได้พบว่า ผู้เข้าร่วมแต่ละคนจากแต่ละพื้นที่
สามารถช่วยกันเป็นเจ้าภาพในการขับเคลื่อนงานออกมาได้จนเห็นผล มีบรรยากาศ
การแบ่งปันการเรียนรู้ระหว่างกันที่ดี น่าประทับใจ และน่าภาคภูมิใจ โดย:

กลุ่มคลองเขื่อนได้นำเสนอ เส้นทางชีวิตวัฒนธรรม “ชาวใหม่ปลามัน” เริ่มจาก
การสักการะพระแม่โพสพ พระแม่ธรณีที่หน้าที่ว่าการอำเภอ จากนั้นนั่งรถอีแต๊ก
แวะเยี่ยมชมและเรียนรู้ตามจุดสำคัญต่าง ๆ บนเส้นทาง ได้แก่ นาข้าวหอมมะลิ

ปลอดภัย พิษ สวนสมุนไพร สวนท้องร่องดั้งเดิม สวนเกษตรผสมผสาน ล่องเรือกระแซง ลำสุตท้ายของสายน้ำ จบท้ายด้วยการชมงานศิลปะ ฟังเพลงขลุ่ย เพลงฉ่อยที่โรงเรียน วัดคลองเขื่อน

กลุ่มบ้านโพธิ์ได้นำเสนอ **เส้นทางชีวิตวัฒนธรรม “ไล่ตักหลักทิกท้อ สนามจันทร์”** (มาเที่ยวตลาดสนามจันทร์) เรียนรู้ความเป็นมาและวิถีชีวิตของผู้คนในตลาดที่เก่าแก่กว่า 3 ชั่วโมงคน เยี่ยมชมร้านรวงที่ยังคงสืบต่อธุรกิจจากบรรพบุรุษ สินค้า และของกินต่าง ๆ ที่ขึ้นชื่อ รวมถึงรับฟังเรื่องเล่าจากอดีตและบทกลอนที่แต่งขึ้นโดยเฉพาะ และขับโดยหนึ่งในผู้เข้าร่วมของโครงการ

นามบ้านโพธิ์อันครย่อนหาราก	อยู่ริมฟากบางปะกงตรงกลางสาย
ด้วยวิถีที่สามน้ำนำมามากมาย	จิตกร่อยกลายเป็นน้ำเต็มเต็มสมบูรณ์
ทรัพย์ในดินสินในน้ำนำวิถี	รุ่งเรืองที่วัฒนธรรมล้ำไม่สูญ
ประเพณีมีขนบนับเพิ่มพูน	สายตระกูลจีนไทยในนคร
ตลาดใหญ่ใกล้ฝั่งในครั้งก่อน	รวมบรรพบุรุษบ้านการศึกษา
สนามจันทร์นั้นค้าขายเมื่อนานมา	ต้องโรยราชขบเขาเหงาเปลี่ยวดาย
ตั้งหน้ามุ่งผดุงใหม่ให้พลิกฟื้น	กลับครีกครื้นดังก่อนเก่าเราชวนชวย
ปรับตลาดยุคใหม่ด้วยใจกาย	ร้อยเรียงรายเรื่องราวสนามจันทร์

(พลอยโพยม บ้านโพธิ์, สนทนากลุ่ม, 19 มกราคม 2562)

เส้นทางของกลุ่มบ้านโพธิ์จบท้ายที่ห้องเรียนป่าจาก สัรววดป่าจากและเรียนรู้การใช้ประโยชน์จากต้นจาก

กลุ่มบางปะกงได้นำเสนอ **เส้นทางชีวิตวัฒนธรรม “ความมั่งคั่งในอดีต สู่วิถีชีวิตร่วมสมัย”** เริ่มจากชมนิทรรศการภาพถ่ายที่อาคารเก่าของโรงเรียนบวรวิทยายน จากนั้นออกเดินไปตามเส้นทางวัฒนธรรมของบ้านล่าง ผ่านคานเรือ ครอบคร้วชาวประมง บ้านเรือนโบราณ ศาลเจ้าจีน ภาพวาดริมกำแพงที่วัดล่างบางปะกง และคลองยายเมี้ยว เรียนรู้เรื่องราวที่เป็นประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตการทำประมง ประเพณีของชาติพันธุ์ และแนวทางการฟื้นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคลองในพื้นที่

โดยรวม ผลงานผู้เข้าร่วมที่ปรากฏออกมานั้นได้รับเสียงตอบรับที่ดี เป็นไปตามความคาดหวังของโครงการ และมีความเป็นไปได้ที่จะต่อยอดไปสู่ผลิตภัณฑ์ที่สมบูรณ์ เกิดคุณค่าและมูลค่าที่ส่งผลกระทบต่อสังคมวงกว้างได้ อีกทั้งกระบวนการในครั้งนี้

ได้นำมาสู่การเชื่อมโยงกับเครือข่ายคนทำงานใหม่ ๆ ที่มีฉันทะอยากทำสิ่งดี ๆ ด้วยกัน รวมถึงเชื่อมโยงคนในชุมชนเดียวกันให้ได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน เกิดความสนิทสนมแบบแน่นกันมากขึ้น นำความมีชีวิตชีวา กลับคืนมาสู่ชุมชน

จะเห็นได้ว่า ในกระบวนการเรียนรู้รอบสุดท้ายนี้ คณะผู้วิจัยมุ่งความใส่ใจไปที่ ผลสัมฤทธิ์ภายนอก ได้แก่ ความสำเร็จของการจัดงาน การเกิดขึ้นของเส้นทางและ ผลผลิตทางนิเวศวัฒนธรรม มากกว่าพัฒนาการเชิงจิตวิญญาณส่วนบุคคล (ที่ก็ปฏิเสธมิได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของที่มาแห่งความสำเร็จนี้ด้วย) ทั้งนี้คณะผู้วิจัยได้ช่วยเสริมแรง และผลักดันงานอยู่เบื้องหลังไม่น้อย กว่าผลงานจะออกมาได้ดังคาด นำมาซึ่งข้อสังเกตที่ว่า ผู้เข้าร่วมของโครงการแต่ละคนยังต้องการการเติมเต็มทักษะอะไรอีกบ้าง เพื่อให้พร้อมต่อการพัฒนาตัวเองให้เป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม บนพื้นที่และ บริบทของตนเองได้อย่างเต็มตัว

กระบวนการเรียนรู้ในแต่ละรอบ แม้จะมีรูปแบบของการทำกิจกรรมที่แตกต่าง กันออกไป แต่ก็เป็นการต่อยอดในประเด็นที่เป็นแก่นแกนการเรียนรู้เดิม นั่นก็คือ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกงบนฐานนิเวศวัฒนธรรม ร่วมกับการเรียนรู้เพื่อพัฒนามิติภายในของบุคคล จากการประมวลคุณลักษณะการเรียนรู้ของ ทูกรอบข้างต้นพบว่า กระบวนการเรียนรู้ในภาพรวมมีลักษณะของการเคลื่อนกลับไป กลับมาระหว่างการเรียนรู้มิติด้านในกับการเรียนรู้ที่เป็นเรื่องด้านนอก ขณะที่ ความตั้งใจแรกของคุณผู้วิจัย คือ การมุ่งบ่มเพาะทักษะภายในที่ว่าด้วยการมีสติ การตระหนักรู้ และการเชื่อมโยงกับคุณค่าสูงสุดและเจตจำนงภายในตนเอง หากแต่ ในสถานการณ์จริงย่อมไม่อาจหลีกเลี่ยงความคาดหวังที่มีต่อผลสัมฤทธิ์ซึ่งเป็นเรื่อง ของทักษะและการขับเคลื่อนผลงานภายนอกไปได้ ส่งผลให้ทั้งท่าทางการจัดกระบวนการเรียนรู้ โดยเฉพาะในรอบหลัง ๆ ต้องมุ่งเน้นมาสู่การผลักดันให้เกิดผลงานที่เป็น รูปธรรมให้ได้ ในเวลาเดียวกันก็ต้องยอมลดทอนความครบถ้วนของการเรียนรู้มิติ ด้านในบางส่วนลง อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงระหว่างที่ขับเคลื่อนงาน การทำงาน ภายในกับการทำงานภายนอกย่อมไม่อาจแยกขาดจากกันได้อยู่แล้ว

ผู้วิจัยสรุปคุณลักษณะสำคัญทั้ง 11 ประการของกระบวนการเรียนรู้สู่การ เปลี่ยนแปลงแนวคิดตปัญญาศึกษา ที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการบ่มเพาะผู้ประกอบการ ทางนิเวศวัฒนธรรมได้ ดังต่อไปนี้

1. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่รักษาสมดุลระหว่างการเรียนรู้ภายในกับการเรียนรู้ภายนอก (**Inner-Outer Balance**) อย่างไรก็ตาม จำเป็นต้องให้คุณค่า ความหมาย และความตั้งใจอันเป็นคุณสมบัติด้านในของผู้เข้าร่วมเป็นตัวตั้ง (ไม่ใช่ผลสัมฤทธิ์เป็นตัวตั้ง) ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมการริเริ่มสร้างสรรค์ ผลงานภายนอกที่ง่าย ไม่ซับซ้อน ทำได้ทันที สามารถลองผิดลองถูกและ ทำซ้ำได้
2. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อยู่บนฐานของการมีประสบการณ์ตรง (**Direct Experience**) มีการสัมผัสตรงต่อบริบทจริงทั้งด้านนิเวศและวัฒนธรรม ที่มากเพียงพอ และการได้ลงมือทำผลงานจริง
3. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้ชุมชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วม (**Participation**) ร่วมออกแบบ ร่วมให้ข้อคิดเห็น และพัฒนาผลงานไปด้วยกัน เป็นการสื่อสารสองทางกับชุมชนและเป็นการทำให้ความไว้วางใจ และเชื่อในศักยภาพซึ่งกันและกัน
4. เป็นกระบวนการที่มีความต่อเนื่อง (**Continuity**) ทอดเวลาสำหรับการเรียนรู้ที่ยาวนานเพียงพอ ทำซ้ำ และนำไปสู่การขับเคลื่อนงานอย่าง ค่อยเป็นค่อยไป
5. เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมการใคร่ครวญพินิจพิจารณาสภาวะภายใน อย่างลึกซึ้ง (**Contemplation**) อาศัยบรรยากาศ สิ่งแวดล้อม และสถานที่ การเรียนรู้ที่มีความเหมาะสมต่อการภาวนาใคร่ครวญ
6. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อาศัยพลังของกลุ่ม (**Community**) บนท่าที แห่งการเปิดรับ จริงใจ ไว้วางใจ และมีความกรุณาต่อกัน
7. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่อาศัยการมีพันธะสัญญาและความมุ่งมั่นระยะยาว (**Commitment**) เพื่อขับเคลื่อนการเรียนรู้และผลงานจนลุล่วงตาม เป้าหมาย
8. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับความเป็นจริงในชีวิต รวมถึงการดำเนิน ชีวิตประจำวัน (**Connectedness**) สามารถจับต้องได้ นำไปสู่เรื่องราวที่มี คุณค่าความหมายของชีวิตจริง อีกทั้งเนื้อหากาการเรียนรู้ต่าง ๆ ก็ร้อยเรียง และส่งเสริมซึ่งกันและกัน ไม่แยกขาดจากกัน

9. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีทิศทางชัดเจนว่าจะนำไปสู่อะไร (Clarity) ให้เห็นแนวทางจากตัวอย่างจริงที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้
 10. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เปิดรับและอาศัยผู้สร้างผลกระทบหรือคนทำงานจริงในพื้นที่ (Influential Key Person) เพื่อประคับประคองสู่ผลสัมฤทธิ์ที่เป็นรูปธรรมตามความจำเป็น อย่างไรก็ตาม กระบวนการเรียนรู้ควรเน้นการเข้าถึงเครือข่ายต่าง ๆ บนการสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อกันด้วย
 11. เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีความยืดหยุ่น (Fluidity) ปรับเปลี่ยน แก้ไขเพิ่มเติมได้ตามความเหมาะสมของสถานการณ์ บริบท และตัวผู้เรียน
- ศักยภาพและการเปลี่ยนแปลงที่พบในตัวผู้เข้าร่วมหลังจากที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้**

จากข้อมูลการวิจัยทั้งหมดที่ประมวลได้ในตลอดช่วงกระบวนการเรียนรู้พบว่า ตัวผู้เข้าร่วมเกิดการเปลี่ยนแปลงในภาพรวมที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

1. เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ถึงรากเหง้าความเข้มแข็งของชุมชนกลุ่มแม่น้ำบางปะกง อันเนื่องมาจากการที่ได้สัมผัสประสบการณ์จริงในชุมชน อีกทั้งได้ลงไปใกล้ชิดกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมในพื้นที่จริง สามารถเชื่อมโยงกับชุมชนได้ กำหนดทิศทางร่วมกับชุมชนได้
2. เกิดพลังกลุ่มที่ดีที่ช่วยให้เกิดการประสานงานและช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการขับเคลื่อนโครงการ อีกทั้งขยายวงไปสู่กลุ่มผู้มีส่วนร่วม/เครือข่ายอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ทำงาน
3. มีพลังและแรงบันดาลใจที่พร้อมจะไปต่อกับโครงการ (ระยะต่อไป) เพื่ออนุรักษ์และพัฒนาชุมชนกลุ่มแม่น้ำบางปะกงให้เข้มแข็งอย่างยั่งยืน

ข้อค้นพบเหล่านี้สอดคล้องกับผลที่ได้รับจากการสัมภาษณ์เชิงลึกรายบุคคล หลังเสร็จสิ้นกระบวนการรอบที่ 6 ซึ่งสรุปความหมายในภาพรวมได้ว่า หลังจากที่ผ่านมากระบวนการเรียนรู้ของโครงการ ผู้เข้าร่วมเกิดความสนใจอย่างลึกซึ้ง และความเชื่อมั่น (ตั้งแต่เป็นการจุดประกายความสนใจ ไปจนถึงการได้รับการต่อยอดถึงคุณค่า ความหมายภายในของการดำเนินชีวิต) ที่จะร่วมแนวทางการดำเนินงานของโครงการต่อไป ไม่ว่าจะเป็นการช่วยชุมชน การอนุรักษ์ธรรมชาติ การเผยแพร่

และสร้างการเรียนรู้ ตลอดจนกิจกรรมและผลผลิตทางนิเวศวัฒนธรรมต่าง ๆ เพื่อธำรงรักษาความมั่นคงเข้มแข็งร่วมกันของชุมชน อนึ่งผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่ยอมรับว่ากระบวนการทำแผนที่ทางวัฒนธรรมได้ช่วยให้ตนเองเกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นจริงของชุมชนได้ดียิ่งขึ้น และแม้ว่าผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่จะมีได้เอ่ยถึงการเปลี่ยนแปลงที่เป็นการเติบโตในมิติทางจิตวิญญาณของตนเองออกมาอย่างเด่นชัด แต่ท่าทีและเสียงสะท้อนอื่น ๆ ก็บ่งบอกได้ว่า พวกเขาได้เข้าถึงการดำเนินงานเพื่อชุมชนในแบบที่มีการตระหนักรู้และมีคุณค่าภายในเป็นตัวนำ ซึ่งสิ่งนี้นับว่ามีความสำคัญยิ่งด้วยเป็นรากฐานจำเป็นที่นำไปสู่การขับเคลื่อนงานและสร้างสรรค์นวัตกรรมที่ก่อให้เกิดความมั่นคงที่ยั่งยืนได้ต่อไป

“ที่ตื่นก็คือ เราได้เปิดโลกทัศน์เรากว้างขึ้น และสามารถมองว่าวิถีแบบนี้ถ้าเราทำจริง ๆ มันจะมีความสุข”

ผู้เข้าร่วม#5, สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2562)

“ช่วงที่เราได้ดูคลิปวิดีโอของญี่ปุ่น (การพัฒนาลำคลอง เมืองยานะกะวะ) รู้สึกว่าช่วงนั้น เราเห็นมุมมองของต่างประเทศที่เขาทำได้ ประเทศเราก็น่าจะทำได้เหมือนกัน.... รู้สึกว่าเราเริ่มมีแรงบันดาลใจ เริ่มมีแนวคิดที่ว่าเราทำได้ ซึ่งก่อนหน้านั้นเรามองภาพไม่ออก”

(ผู้เข้าร่วม#6, สัมภาษณ์, 9 กุมภาพันธ์ 2562)

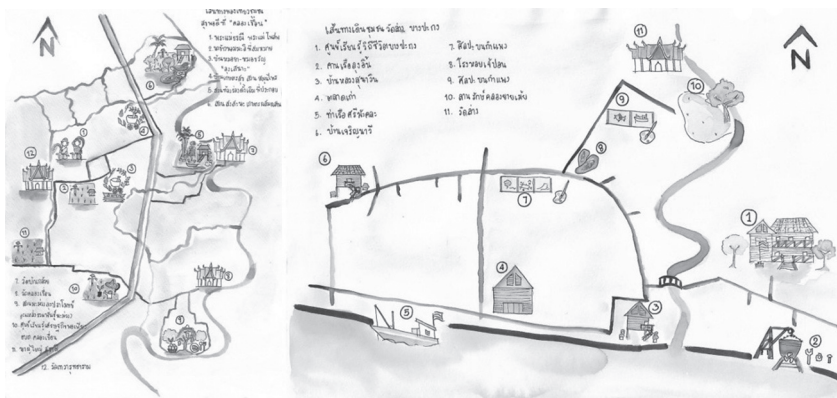
“.....สมมุติว่าถ้าไม่ได้เข้าร่วมอบรม ตัวเองก็อาจจะไม่คิดว่า การพาเด็กไปเดินท่องร้องเป็นสิ่งจำเป็น หรือไม่คิดว่า การให้เด็กทดลองจับปลาจริง ๆ เป็นสิ่งจำเป็น เมื่อก่อนจะไม่เชื่อว่าการที่ต้องหาอาหารด้วยตัวเองเป็นเรื่องจำเป็น คือเขาอาจจะไม่จำเป็นต้องเชื่อมโยงตัวเองขนาดนั้นในการที่จะกินข้าวมื้อหนึ่ง ๆ แต่พอด้วยกระบวนการในเวิร์กชอปทำให้รู้สึกว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่ผ่านเข้ามาในตัวเรา เราควรจะรู้ที่มาที่ไป..... ก็ตอนไปเข้าบ้านนั้นแหละค่ะที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมุมมองนี้ ตอนนิเวศภาวนานั้นแหละ..... บางคนอาจมองว่า การให้เด็กหาอาหารเองมันเป็นแค่เรื่องสนุก แต่จริง ๆ แล้วมันทำให้เขาเชื่อมโยงไปถึงแหล่งที่มาของพลังงานชีวิตของเขาเลยว่า เขามีชีวิตอยู่ได้ด้วยอะไร..... ส่วนตัวมองว่า เราสามารถเป็นผู้ประกอบการทาง

วัฒนธรรมได้ โดยที่เป้าหมายหลักของเราไม่ใช่ตัวเงิน แต่คือการสร้าง
การเรียนรู้ในพื้นที่ และการสืบทอดวัฒนธรรมแบบนี้ให้ยังคงอยู่”

(ผู้เข้าร่วม#4, สัมภาษณ์, 28 มกราคม 2562)

หลังจากนี้ การพัฒนาให้ผู้เข้าร่วมกลายเป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม
ที่สมบูรณ์ ก็คือการเติมเต็มทักษะจำเป็นต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการจัดการธุรกิจ การจ้ด
กระบวนการเรียนรู้ การสื่อสาร ข้อมูลความรู้ด้านนิเวศวัฒนธรรม รวมถึงความมั่นคง
ภายใน โดยออกแบบให้สอดคล้องตามความพร้อมของแต่ละคน

ผลผลิตของกระบวนการเรียนรู้: พื้นที่และแผนที่ทางวัฒนธรรม

รูปที่ 4-5 ตัวอย่างแผนที่ทางวัฒนธรรมที่ผลิตขึ้นโดยผู้เข้าร่วมของโครงการ

จากการพัฒนา “เส้นทางชีวิตวัฒนธรรม” ทั้ง 3 พื้นที่ของผู้เข้าร่วมโครงการ
ตั้งรายละเอียดที่นำเสนอไปข้างต้น ทำให้ค้นพบสถานที่ที่มีศักยภาพสมบูรณ์ได้ทั้งหมด
22 จุด กระจายตัวอยู่บนเส้นทางทั้งสาม โดยคลองเขื่อนมี 7 จุด บ้านโพธิ์มี 8 จุด
และบางปะกงมีอีก 7 จุด ทั้งหมดนี้อาจเรียกได้ว่า เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ถูกพัฒนา
ขึ้นใหม่จากการทำงานของโครงการ ส่วนใหญ่เป็นของเอกชนที่เห็นความสำคัญของ
การทำงานเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน และมีความพร้อมที่จะทำงานร่วมกัน
สู่การเป็นพื้นที่ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมอย่างเต็มตัวต่อไป สุดท้าย จากรายละเอียด
ของเส้นทางทั้ง 3 และพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้ง 22 ได้ถูกนำไปประมวลและผลิตออกมา
เป็นแผนที่ทางวัฒนธรรมฉบับสมบูรณ์ ทั้งแบบที่พิมพ์เป็นเอกสารและแบบออนไลน์

สำหรับใช้ในงานพัฒนาคนพัฒนาพื้นที่ เพื่อหยั่งรากความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับชุมชน
กลุ่มแม่น้ำบางปะกง

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยสรุปได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสมคือกระบวนการเรียนรู้
อย่างมีส่วนร่วมและผ่านประสบการณ์ตรงที่ต้องประกอบด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมิติ
ภายในกับมิติภายนอก โดยอาศัยคุณค่า ความหมาย และเจตจำนงของผู้เรียนรู้เป็น
ตัวนำ (กฤษณา บุญชัย, 2560) อีกทั้งพบว่า มีคุณลักษณะสำคัญส่วนใหญ่สอดคล้อง
กับคุณลักษณะจำเป็น 7 อย่าง หรือหลักจิตตปัญญา 7 ตามแนวคิดการจัดกระบวนการ
เรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง (ธนา นิลชัยโกวิท และอดิสร จันทรสุข, 2552) รวมถึง
สอดคล้องกับหลักของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาคนเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนของ
ชุมชน ตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน (ธีระภัทรา เอกผาชัยสวัสดิ์, 2554) ขณะที่
การเปลี่ยนแปลงสำคัญที่พบในตัวผู้เข้าร่วม ได้แก่ การตระหนักรู้อย่างลึกซึ้งในรากเหง้า
ของชุมชน การเกิดพลังกลุ่ม และการมีพลังและความเชื่อมั่นในหนทางการสร้าง
ความเข้มแข็งที่ใช้คุณค่าภายในเป็นตัวนำ ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นถึงการทำงานกับ
คุณภาพภายในของตัวบุคคลเป็นหลักตามแนวคิดจิตตปัญญาศึกษาเพื่อนำไปสู่
การพัฒนาศักยภาพภายนอกได้ต่อไป (วิบูลย์ เข็มเฉลิม, 2548; สมสิทธิ์ อัสตรนีย์,
2554; กฤษณา บุญชัย, 2560) ส่วนผลผลิตหลักที่เป็นรูปธรรมที่ได้จากโครงการ คือ
พื้นที่ทางวัฒนธรรม 22 จุด และแผนที่ทางวัฒนธรรม 3 เส้นทาง

กระบวนการเรียนรู้ของโครงการซึ่งประกอบด้วยทั้งมิติภายนอกและมิติภายใน
อย่างสมดุลนี้ อีกนัยหนึ่ง เป็นให้ความสำคัญกับการถอยออกมามองชีวิตในทุกระดับ
ตั้งแต่ระดับคุณค่าเบื้องต้นภายใน ระดับเจตจำนงและการใช้ความคิด ระดับโลกการ
ปฏิบัติงาน และระดับผลลัพธ์และมูลค่าของงาน ดังนั้นข้อมูลทั้งหลายที่นำเสนอผ่าน
กระบวนการดังกล่าวที่มีความสอดคล้องต้องกันในทุกระดับข้างต้น จึงเป็นข้อมูลที่ได้
รับการสอบทานด้วยตัวมันเอง นอกเหนือจากการสอบทานผ่านมุมมองของผู้ให้ข้อมูล
หลากหลายฝ่าย ทั้งตัวผู้วิจัย ทีมกระบวนการ และเหล่าผู้เข้าร่วมกระบวนการ จึงมี
ความถูกต้อง สมเหตุสมผล อีกทั้งนำมาซึ่งความมั่นคงยั่งยืนของผลผลิตจากกระบวนการ
ทั้งนี้เพราะบทบาทภายนอกและคุณค่าภายในใจของผู้กระทำนั้นไปด้วยกัน การลงมือ

ปฏิบัติเป็นผลมาจากเจตจำนงของผู้ปฏิบัติ อันถูกกำหนดมาจากคุณค่าเบื้องต้นในใจ
อีกชั้นหนึ่ง ซึ่งเมื่อทั้งหมดนี้สอดคล้องกัน ผลที่ได้ย่อมถูกต้องและมีพลัง

จากมุมมองพื้นฐานของงานวิจัยนี้ที่เอาชีวิตบนฐานนิเวศวัฒนธรรมเป็นตัวตั้ง
เอาคุณค่า ความหมาย และเจตจำนงภายในของบุคคลเป็นตัวตั้ง งานวิจัยได้ส่งผลกระทบ
สำคัญ ๆ สู่สังคมในแง่มุมต่าง ๆ กล่าวคือ เกิดเครือข่ายการทำงานบนความไว้วางใจ
และเจตจำนงร่วม หันเหวี่ยงชีวิตในชุมชนให้กลับมาใช้ชีวิตชีวามีความหวังบนฐาน
ของความสัมพันธ์ใกล้ชิด สร้างความเชื่อมั่นในองค์ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมของ
ชุมชนว่าเป็นความอยู่รอดในระยะยาว อีกทั้งส่งแรงกระเพื่อมในการปลูกจิตสำนึกต่อ
สิ่งแวดล้อม และการสร้างสรรค์กิจกรรมใหม่ ๆ ที่ช่วยหยั่งรากความเข้มแข็งที่แท้ให้เกิดขึ้น
แก่ชุมชน เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่า ความเป็นผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรม
ตามแนวทางของโครงการนี้ มิได้ถูกนิยามด้วยตัวเลขที่ใช้วัดการเติบโต กำไร หรือ
ความนิยม หากแต่อยู่ที่คุณภาพของการขับเคลื่อนในสิ่งที่สอดคล้องกับคุณค่า
ความหมายจากภายในของตนเองที่ดำรงชีวิตอยู่ในบริบทนั้น ๆ เป็นสำคัญ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

สำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและจะนำผลงานวิจัยนี้ไปสานต่อเพื่อประโยชน์
แก่ชุมชน ควรให้ความสำคัญอันดับแรกที่กระบวนการทำงาน ซึ่งเป็นแบบองค์รวม
คำนึงถึงคุณค่าภายใน และเน้นการมีส่วนร่วมแบบกระจายอำนาจเป็นหลัก โดยอาศัย
เครื่องมือการทำงานที่สำคัญ คือ การฟังอย่างลึกซึ้งและการสานเสวนา

ข้อเสนอแนะเพื่องานวิจัยในอนาคต

โครงการวิจัยในระยะถัดไป สามารถต่อยอดการทำงานโดยยังคงรักษาแก่นสาร
หลักที่เน้นการเชื่อมโยงกับคุณค่าภายในของบุคคล โดยมีประเด็นที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

1. การวิจัยและพัฒนาทักษะและองค์ความรู้ที่จำเป็นให้แก่ผู้ประกอบการ
ทางนิเวศวัฒนธรรมของโครงการ เพื่อให้สามารถขับเคลื่อนงาน/กิจกรรมได้อย่างสมบูรณ์
เกิดมูลค่าทางเศรษฐกิจ

2. การวิจัยเชิงสังคมศาสตร์เพื่อสานสัมพันธ์เครือข่ายของคณาจารย์และ
ผู้มีส่วนร่วมต่าง ๆ สู่การพัฒนาผลผลิตทางนิเวศวัฒนธรรมของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง
ร่วมกัน

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยหยั่งรากบางปะกง: การพัฒนาเชิงพื้นที่
อย่างยั่งยืนของชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกงบนฐานนิเวศวัฒนธรรม ระยะที่ 1 สร้างพลัง
จากรากฐานทางวัฒนธรรม จัดทำแผนที่ทางวัฒนธรรม และค้นหาพื้นที่ทางวัฒนธรรม
โดย สุนันทา โอศิริ และคณะ (2562) ภายใต้ทุนสนับสนุนของสำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย (สกว.) คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงในความกรุณา
ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณ
การวิจัย และข้อชี้แนะต่าง ๆ ที่ทรงคุณค่า รวมถึงข้อเสนอแนะจากผู้ทรงคุณวุฒิ
จากสถาบันคลังสมองของชาติ อีกทั้งแรงเกื้อหนุนจากภาคีเครือข่ายทั้งภาครัฐและ
ภาคประชาสังคมในจังหวัดฉะเชิงเทรา ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบลคลองเขื่อน
ภาคีบางปะกงสายน้ำแห่งชีวิต ชมรมลำพูบ้านโพธิ์ ชมรมผู้สูงอายุตำบลบางปะกง และ
คุณลุง คุณป้า พี่น้องในพื้นที่ทำงานทุกแห่งของโครงการ จนส่งผลให้โครงการนี้
ดำเนินงานมาได้โดยราบรื่นและสำเร็จลุล่วงลงด้วยดี

รายการอ้างอิง

- กฤษณา บุญชัย. (2560). *ว่าด้วยวิจัยท้องถิ่น ตอนที่ 2 Inside Out* ญาณวิทยาเชิงลึกของชุมชน. เข้าถึงได้จาก <https://www.ldi.or.th/2017/09/08/ว่าด้วยวิจัยท้องถิ่น-๓-2/>
- กลุ่มงานยุทธศาสตร์และข้อมูลเพื่อการพัฒนาจังหวัด สำนักงานจังหวัดฉะเชิงเทรา. (2559). *แผนพัฒนาจังหวัดฉะเชิงเทรา (พ.ศ. 2561-2565) (ฉบับทบทวน)*. เข้าถึงได้จาก http://www.chachoengsao.go.th/cco/images/plan/plan_ccs65.pdf
- ชรินทร์ มั่งคั่ง. (2560). ศักยภาพชุมชนและการมีส่วนร่วมพลเมืองในการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศสู่การเป็นแหล่งเรียนรู้วิสาหกิจชุมชนบ้านแม่กำปอง จังหวัดเชียงใหม่. *MFU Connexion*, 6(2), 265-294.
- ชูศักดิ์ วิทยาภัก. (2561). *นิเวศวิทยามนุษย์: การศึกษาสิ่งแวดล้อมในมิติของสังคมและวัฒนธรรม*. เชียงใหม่: ศูนย์บริหารงานวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธนา นิลชัยโกวิทย์ และอดิสร จันทรสข. (2552). *ศิลปะการจัดการกระบวนการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง: คู่มือกระบวนการจิตตปัญญา*. นครปฐม: ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ธีระภัทรา เอกผาชัยสวัสดิ์. (2554). *ชุมชนศึกษา (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ตะตียา กาฬสุวรรณ. (2546). *ปัจจัยที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านรอบศูนย์ศึกษาการพัฒนาเขาหินซ้อนอันเนื่องมาจากพระราชดำริอำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา*. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ผู้เข้าร่วม#1. (2561, 17 กรกฎาคม). สนนากลุ่ม.
- ผู้เข้าร่วม#2. (2561, 19 กรกฎาคม). จดบันทึก.
- ผู้เข้าร่วม#3. (2561, 19 กรกฎาคม). จดบันทึก.
- ผู้เข้าร่วม#4. (2561, 19 กรกฎาคม). จดบันทึก.
- ผู้เข้าร่วม#4. (2561, 4 พฤศจิกายน). จดบันทึก.
- ผู้เข้าร่วม#4. (2562, 28 มกราคม). สัมภาษณ์.

- ผู้เข้าร่วม#5. (2562, 28 มกราคม). สัมภาษณ์.
- ผู้เข้าร่วม#6. (2562, 9 กุมภาพันธ์). สัมภาษณ์.
- พลอยโพยม บ้านโพธิ์ (นามสมมติ). (2562, 19 มกราคม). สนทนากลุ่ม.
- ภารดี มหาขันธ. (2555). *การตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยุคปรับปรุงประเทศตามแบบสมัยใหม่ถึงปัจจุบัน*. ชลบุรี: มหาวิทยาลัยบูรพา.
- วสันต์ ปัญญาแก้ว. (2553). *พัฒนาการของศาสตร์ทางสังคม. ใน แนวความคิดพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม* (หน้า 19-33) (พิมพ์ครั้งที่ 3). เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิบูลย์ เข็มเฉลิม. (2548). *วิถีคนบนป่าตะวันออกเฉียงใต้สุดท้าย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สมสิทธิ์ อัสตรนีย์. (2554). *ญาณวิทยาของจิตตปัญญาศึกษาในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาจิตตปัญญาศึกษาและการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุชาติ ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. (2553). *ปรัชญาของศาสตร์สังคม*. กรุงเทพฯ: สามลดา.
- Gehman, J., & Soublière, J. F. (2017). Cultural entrepreneurship: From making culture to culture making. *Innovation: Organization & Management*, 19(1), 61-73.
- Wikipedia. (2018). *Cultural ecology*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_ecology
- WinklerPrins, A.M.G.A. (2010). *Cultural Ecology*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.4135/9781412939591.n241>